Հ. Հ. ՔՅՈՍԵՅԱՆ

ԱՏՈՄ ԱՆՁԵՎԱՑԻՆ ԵՎ ՆՐԱ ՆԵՐԲՈՂԸ՝ ՆՎԻՐՎԱԾ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԿՐՏՉԻՆ

Ըստ պատմագրական աղբյուրների, Ատոմ Անձևացին ապրել է Թ—Ժ դդ.: Եղել է իշխան Գուրգեն Արծրունու կրտսեր որդին (ավագը՝ Տաճատն էր): Ատոմ Անձևացին իր գործուն մասնակցությունն է բերել երկրի քաղաքական անցուդարձին: Այս մասին է վկայում հետևյալ իրողությունը: Աշոտ արքայի փեսա Դերենիկ Արծրունու սպանությունից հետո (886 թ.), վերջինիս երեք որդիների (Աշոտ, Գագիկ, Գուրգեն) խնամակալ է նշանակվում Ապումրվան հորջորջվող Մոկաց իշխան Գագիկ Արծրունին: «Բայց,— պատմիչի վկայությամբ,—Ապումրուան երկնէր գայր վիշխանասիրականն ծնանել գահակալութիւն ի վերայ աշխարհիս»[1], այսինքն՝ ծրագրեր է որոճում տակավ առ տակավ տիրանալու Արծրունյաց գահերեցությունը: Ապումրվանի նյութած այս դավին մասնակցում էր նաև Գուրգեն Արծրունին, որ «խոկայր կմասն աշխարհին յինքն գրաւել, մանաւանդ կՈստանն Ռշտունեաց, որ էր տեղի սպանման հոր իւրոյ, գինս արեան համարելով կնա»[2]:

Չարաշահելով խնամակալի իր արտոնությունները՝ Ապումրվանը «կսիրաբանական կապակցութեամբ շաղկապեալ» Դերենիկի երեք որդիներին, կատելով իրարից, արգելափակում է տարբեր ամրոցներում[3]: Ըստեղծված իրադրությունից հուսահատ ու վրդովված՝ Վասպուրականի ապատները «անտանելի մնալով առ դիպուածն, զոր ինչ գործեաց Ապումրուան, ելին գնացին առ Ատոմ՝ որդի մեծին Գուրգինայ յամուրն Կանգուար, գտանել զելս իրացն»[4]: Թովմա Արծրունու Պատմության մեջ հպանցիկ կերպով հիշատակված այս դրվագը իր համեստ, բայց և կարևոր նպաստն է բերում Ատոմ Անձևացու քաղաքական գործունեության բնույթի ու կողմնորոշման պարզաբանմանը: Դրվագը որոշակի ակնարկ է այն մասին, որ հակառակ իր հոր՝ Գուրգեն Արծրունու տոհմական վրեժի ու մասնատիրական որոշ շահատակություններին, Ատոմն ապրում էր կենտրոնաձիգ իշխանությունն ամուր պահելու համապետական հոգսերով: Ատոմ իշխանի այս լայնախոհությունն ու քաղաքական հասունությունը, ինչպես երևում է, իմաստուն խորհրդատուի և խորհրդայաց դիվանագետի համբավ էին բերել նրան: Հենց այդ համբավն էր Վասպուրականի ապատներին տարել նրա մոտ՝ ներքաղաքական այդ բարդ վիճակից մի ելք գտնելու նպատակով:

Ատոմ Անձևացու վայելած հեղինակության ուղղակի վկայությունը կարելի է համարել այն անվերապահ գնահատումը, որով Հովհաննես Դրասխանակերտցի պատմիչը խոսում է իշխանի մասին՝ նրան անվանելով «մեծն Ատոմ»[5]: Այսօրինակ գնահատանքի նա արժանացել էր շնորհիվ իր որդեգրած խելամիտ քաղաքական դիրքորոշման և ռազմական գործողություններում ցուցաբերած քաջության: Այդ են հաստատում պատմական հիշատակարանները. Մանազկերտի Կայսիկ ամիրան, այլևս չընդունելով Սմբատ արքայի իշխանությունը, 902 թ. ապստամբեց նրա դեմ[6]: Ապստամբությունը

[1] Տե՛ս «Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ի լոյս ետն Ք[երովբէ] Պ[ատկանեան]», Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 235:

[2] Անդ, էջ 234:

[3] Անդ, էջ 235:

[4] Անդ:

[5] Տե՛ս «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 177:

[6] Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. III, Երևան, 1976, էջ 33: Գարեգին կաթողիկոս, Իններորդ դարի ձեռագրական մի հատակոտոր և Ատոմ Անձևացեաց իշխան, «Էջմիածին», 1946, № 8—10, էջ 43;

ճնշելու նպատակով տարվող «ճակատամարտը սկզբում հաջողություն չէր խոստանում թագավորին, բայց երբ»[7] ծանր կացության մեջ գտնվող Սմբատի զորքերին օգնության են հասնում Վասպուրականի «իշխանն Աշոտ և իշխանն Մոկաց և զօրքն Անձաւացեաց», որոնք «քաջագոյնս արիացան կացին յոտնկայի, և վառեալ ի զէն և յասպաւէն՝ արձանացան իբրև զմի այր, և յանդուգն դիմացուածով խուռն յարձակմամբ հարեալ ի դիմի, ուր քաջքն այլազգեացն ճակատէին ընդ աջաթև կողմն, և պատառեցին զգունդն, և պարտեցին զախոյեանսն»[8]: Անտարակույս է, որ «զօրքն Անձաւացեաց» կարող էր գլխավորել ոչ թե Գուրգեն Արծրունին, որ մահացել էր 892 թ., կամ՝ վաղամեռիկ Տաճատը, այլ՝ Ատոմը:

Երբ Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆը, Սմբատ Բագրատունուն չարաչար նահատակելուց հետո, ցանկանում էր հարձակվել Վասպուրականի վրա, սատար լինելով Գագիկ Արծրունուն, 914 թ. «մեծիմաստ և բարեխորհուրդ և արդարակորով իշխանն անձևացեաց Ատոմ ոչ սակաւ զօրութեամբ մատուցանէր թիկունս օգնականութեան թագաւորին Գագկայ»[9]: Հայրենիքի անկախության համար մղվող այս պայքարին Ատոմը մասնակցում էր ոչ միայն զենքով, այլև՝ ողջախոհ դիվանագիտությամբ և իմաստուն գործելակերպով. «Եւ ինքն, ըստ իմաստայեղծ խորագիտութեան, մանաւանդ թէ աստուածային իսկ այցելականութեամբ **ի բաց տարեալ մղեալ վարատէր յաշխարհին և ի տանէ հօր իւրոյ** զբոլոր ուղխս չարութեան չարալուկ չար հինիցն **առանց բանի պատերազմաց** և յամենայն ի հրացայտ չարութենէ հրաբորբոքն Յուսփայ ամրապահեաց լինէր ի հովանի թևոցն Աստուծոյ»[10]:

Կասեցնելու համար Յուսուֆի ներխուժումը Վասպուրական՝ (926 թ.) Գագիկ արքայի հետ համատեղ նախազգուշական միջոցներ է ձեռք առնում նաև «մեծ իշխանն Անձևացեաց Ատոմ հանճարիմաստ խոհականութեամբ, վաղընդփոյթ նախահոգակ խորհրդով կաշխարհ տերութեան իւրոյ ամբառնայր ի գլուխ ամուր լերանց աշխարհին՝ ամրապահեաստ առնելով ի խորաձորս և ի խոխոմ վիհս փոսոց և ի ծործորս բըլրոց առաջապահս, և նա գաղթին լինելով իւրայօքն զօրօք բազմի վառելովք»[11]: Զգալով իր անկարողությունը Գագիկ արքայի, Գուրգենի և Ատոմ Անձևացու միացյալ ուժերի առջև՝ Յուսուֆ ոստիկանը Կորդուքից «հասանէ բանակի յաշխարհն Անձևացեաց» և դեսպաններ է ուղարկում Ատոմ իշխանին՝ «տալ նմա զսակ հարկացն արքունի»: Ընդորում Յուսուֆը խոստանում է հարկը ստանալուն պես, առանց վնաս ու ավերածություն ցատճառելու, հեռանալ: Արյունահեղությունից խուսափելու նպատակով Ատոմ իշխանը որոշում է հագեցնել «օգտածարաւ» ոստիկանի ընչաքաղցությունը՝ «ենթադրելով իմաստութեամբ զմերձակայ զրպարտութեանն բռնութիւն, առ ի յօգուտ բազմաց դնել, ոչ ևս խնայէր գանձս և կարասիս, և վաղվաղակի հատուցանել նմա ըստ ձեռին բաւականի զմնասս հարկին կրկին յաւելուածով»[12]: Այսպիսով իր ողջախոհությամբ Ատոմը մի անգամ ևս փրկում է հայրենիքն ու հայրենակիցներին արաբ հրոսակների ասպատակությունից:

Գարեգին Հովսեփյանի հաշվումների համաձայն, Ատոմ Անձևացու մասին առկա հիշատակումների ստորին և վերին ժամանակային սահմանները 873—926 թվականներն են: Եթե «հոր մահից հետո, երբ նա ժառանգեց իշխանությունը, դիրք և հեղինակություն ունեցող իշխան էր, ապա ուրեմն առնվազն առաջին հիշատակության ժամանակ, այսինքն՝ 873 թ., տասը տարեկան պիտի լիներ, որով 30 տարեկան կլիներ իր իշխանության առաջին տարում: Այսպիսով նրա կյանքի հանգրվանները կարող ենք նշանակել մոտավոր կամ ճիշտ 863, 873, 892, 902, 914-ից քիչ հետո, 926 թվականները, որով վերջին թվին նա կլիներ ոչ պակաս քան 63 տարեկան...»[13]: Ատոմ իշխանի կյանքի այս հանգրվանների վրա կարելի է ավելացնել 937—938 թվականները: Պատմիչ Իբն Միսքավայհի հաղորդմամբ, արաբ զորավար Լաշքարի իբն Մարդինը ներխուժելով Վասպուրական, 937—938 թթ. հարձակվում է ալ-Զաուլական (Անձևացեաց) գավառի վրա, «որտեղ իշխում էր Աթում իբն Զուրջինը (Ատոմ որդի Գուրգենի), որը «հայերի թագավոր իբն ալ-Դայրանիին (Դերենիկի որդի Գագիկ Արծրունու) ազգական էր»: Ատոմը առաջարկեց Լաշքարիին վերջ տալ ասպատակություններին, եակայն մերժում ստանալով՝ մի նեղ կիրճի մեջ նրա զորքը ջարդեց: Ըստ արաբ պատմիչի վկայության, Ատոմը հինգ հազար մարդ կոտորեց, որոնց մեջ էր նաև Լաշքարին[14]: Այս պատմական վկայությունը գալիս է էլ ավելի

[7] Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. III էջ 33:

[8] **Թովմա Արծրունի**, էջ 246:

[9] **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, էջ 292:

[10] Անդ:

[11] Անդ, էջ 328: **Գարեգին կաթողիկոս**, նշվ. աշխ., էջ 43:

[12] **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, էջ 328—329:

[13] **Գարեգին կաթողիկոս**, նշվ. աշխ., էջ 43:

[14] Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. III, էջ 63:

ամբողջացնելու Ատոմ Անձևացի կորավարի և քաղաքական գործչի նկարագիրը:

Փաստերը վկայում են, որ Ատոմ Անձևացին աչքի է ընկել ոչ միայն քաղաքական, այլև մշակութային գործունեությամբ: Մշակույթի, գրականության նկատմամբ սերն ու անցյալի հոգևոր արժեքների գուրգուրոտ պահպանումը Ատոմը ժառանգել էր իր հորից, որի հրամանով տակավին 873 թ. ասորերենից հայերեն է թարգմանվում Աբդլմսեհի վկայաբանությունը[15]: Գուրգեն և Ատոմ Անձևացիների պատվերով 870-ական թվականներին ընդօրինակվում է Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան» երկը[16]: Այս մասին է վկայում Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի № 9465 ձեռագրի համար երջանիկ պատահականությամբ պահպանակ դարձած Կյուրեղի տվյալ աշխատության ընդօրինակության մեջ առկա հետևյալ հիշատակագրությունը (էջ 2բ, Ա սյունակ). [Գի]րքս այս [Կիւրեղ վար]դապետին [Ե-րուսաղեմ]ացւոյ [գրեցաւ թուակ]անիս Հայոց [Ն՞] առեալ (Բ սյունակ) գրչի գրել ի մատենիս յայսմ սուրբ եւ տենչալի եւ կիոգետուիչ բանքս. Արդ աղաչեմ զընթերցաւղսդ ընթեռնուք կստացաւղ սորա զտէր Գուրգէն Արծրունի եւ զորդի իւր Ատոմ յիշ[եցէք][17]: Գուրգեն և Ատոմ իշխանները հիշատակվում են նաև Շմավոն Անձևացու «հրամանաւ» գրչագրված Եղիշեի Պատմության Անձևացյաց օրինակի լուսանցքներում. «զտէրն Անձեւացեաց զմեծն Ատոմ յիշատակի արարէք արժանի», «զԳուրգեն յիշեցէք...»[18]:

Պատվիրատուի հանգամանքը, առնչությունը ձեռագրական մշակույթի հետ խոսում են Ատոմ Անձևացու գրասիրության մասին: Եվ իրապես. մի շարք փաստեր ցույց են տալիս, որ նա «գործոն մասնակից է եղել ...գիտնական վարդապետների հետ իր ժամանակին հուզող աստվածաբանական-փիլիսոփայական վիճելի հարցերի լուծմանը»[19]: Պետք է կարծել, որ Ատոմը, օգտվելով իշխանական իրավասությունից, նյութական ու բարոյական օժանդակություն էր ցույց տալիս գիտնական վարդապետներին, աշխուժորեն մասնակցում նրանց բանավեճերին: Բանավեճի սկզբունքը բնականաբար ենթադրում է ծավալով փոքր մատենագրական սեռի կիրարկում: Սրանով է պայմանավորված այն, որ, ինչպես երևում է, գիտական խնդիրներ արծարծվել են ոչ թե ընդարձակածավալ աշխատություններում (որոնց մասին առայժմ լռում են պատմական սկզբնաղբյուրները), այլ տարբեր անձանց հղած նրա թղթերում, որոնք, ցավոք, մեզ չեն հասել: Այդ մասին են վկայում, ի պատասխան Ատոմի, տարբեր անձանց կողմից նրան հասցեագրված թղթերը, որոնք գերազանցապես աստվածաբանական բնույթ են կրում: Ժամանակագրական առումով դրանցից առաջինը, Ատոմ Անձևացուն հղված, Արամ մատենագրի թուղթն է, որ ձեռագրերում հետևյալ խորագիրը, սկսվածքն ու վերջը ունի. **Թուղթ Արամայ, զոր գրեաց պատասխանի Ատոմայ Անձաւացեաց իշխանի ի սակս պէսպէս հարցմանց նորա.** «Աստուածապահ, աստուածասէր իշխանիդ հմոյ մեծագահի և աստուածատունկ իմաստիցդ գիր և հրաման եհաս առ իս, զոր ընթերցեալ յոյժ ուրախ եղէ զԱստուծոյ... Եւ որ զջուրն ի գինի փոխեաց, զձեր տրտմութիւնդ յուրախութիւն փոխեսցէ ի Տէր խնդալ ձեզ ի տարեկան կենդանութեան տօնս կատարել»[20]: Ելնելով թղթի մի արտահայտությունից՝ Գարեգին կաթողիկոսն իրավացիորեն ենթադրում է, որ այն հղվել է Ատոմ Անձևացուն՝ իր հոր մահից անմիջապես հետո, շուրջ 892—893[21] թթ.: Այս ենթադրությունը էլ ավելի է հիմնավորվում թղթի վերջին «ի տարեկան կենդանութեան տօնս կատարել» բառերով. թվում է, դրանք որոշակի ակնարկ են պարունակում Ատոմի հոր մահվան տարելիցը նշելու մասին:

Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի 981 թ. ընդօրինակված № 2679 (թ. 311բ—312բ) թղթ:ա հնագույն ձեռագիրը **«Լուծումն Արտաւազդայ Մամիկոնեաց տեառն, զոր բացայայտեաց սուրբ պատուիրանօք ի հրա-**

---

[15] **Գ. Զարբհանալեան,** Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (դար Դ-ԺԳ), Վենետիկ, 1889, էջ 719: **Գարեգին կաթողիկոս,** նշվ. աշխ., էջ 42: Նույնի՝ Յիշատակարանք ձեռագրաց, հտ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 73: **Ս. Քոլանջյան,** Նորահայտ պատառիկներ Կյուրեղ Երուսաղեմացու Թ դարի մի գըրչագրից, «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, 1960, էջ 207:

[16] **Ս. Քոլանջյան,** նշվ. աշխ., էջ 208:

[17] **Գարեգին կաթողիկոս,** Իններորդ դարի ձեռագրական մի հատակոտոր, էջ 41, 52: **Ս. Քոլանջյան,** նշվ. աշխ., էջ 224—225:

[18] Եղիշէի Պատմութիւն Վարդանանց, ըստ Անձևացեաց օրինակի (հրատ. Խ. Գալֆայեան) Թեոդոսիա, 1861, էջ դ—ե: **Ս. Քոլանջյան,** նշվ. աշխ., էջ 209:

[19] **Ս. Քոլանջյան,** նշվ. աշխ., էջ 209:

[20] Մաշտոցի անվան Մատենադարան (ՄՄ) ձեռ. № № 3710, թ. 317ա—325ա, 497, թ. 407ա—415բ, 625, թ. 84բ—86ա: **Միաբան,** Հայկականք, Թ, «Արարատ», 1894, էջ 128, նույնի վերահրատարակությունը՝ **Գալուստ Տեր-Մկրտչյան,** Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Գիրք Ա, Երևան, 1979, էջ 137: **Հ. Ս. Անասյան,** Հայկական մատենագիտություն, հտ. Բ, Երևան, 1976, էջ 724—725:

[21] **Գարեգին կաթողիկոս,** նշվ. աշխ., էջ 44:

մանէ տեառն Ատոմայ Անձեւացեաց իշխանի» խորագրով և «հրաման քո[յ]ոյ աստուածասիրութեանդ, ով բարեփառ տէր, եհաս վասն վիարցմունսն, զոր Տաճատայ մակագրեալ էին իւրեանց նամակսն...» սկսվածքով պահպանել է Արտավազդ Մապպունու (Թ—Ժ դդ.) աշխատությունը, որ ոչ այլ բան է, քան Տաճատ վարդապետի առաջադրած 10 հարցումների պատասխանը՝ գրված Ատոմ Անձևացու հրամանով[22]: Ելնելով «Արտաւազդայ Մապպունեաց տեառն» «Լուծումը» հեղինակելու փաստից՝ կարելի է մտածել, որ Ատոմ Անձևացին, բացի ուսումնական վարդապետներից, գիտական բանավեճերի մեջ էր ներգրավում նաև աշխարհական դասի ներկայացուցիչների: Ատոմի գլխավորած գիտական շրջանակի անդամներից պետք է լինեն նաև հիշյալ ձեռագրում առկա Հարցուպատասխանի հեղինակներ Թովման և Տաճատը: Վերջինս, անտարակույս, վերը հիշատակված Տաճատն է, որն այստեղ, ի տարբերություն նախորդ դեպքի, հանդես է գալիս ոչ միայն հարցադրողի, այլև պատասխանողի դերով[23]: Հիշյալ Թովմայի անվանը հանդիպում ենք դարձյալ այս նույն ձեռագրում, որպես հեղինակ հետևյալ միավորի. **«Գրեցաւ թուղթս այս առ Ատոմ Անձեւացեաց իշխան, զոր կալեալ առաջի Թովմայի արբասան քահանայի եւ ուղղափառ վարդապետի, հարկանորեալ գրէ պատասխանիս»:** Ելնելով թղթի այս խորագրից և վերջընթեր «Կատարեցաւ թուղթ Թովմայի առ տէր Ատոմ Անձեւացեաց իշխան, հարցմանց Տաճատայ պատասխանիք» բառերից՝[24] Ս. Քոլանջյանը նշում է, որ այստեղ նույնպես Ատոմ Անձևացու մասին է խոսքը: Ըստ այդ գրության, Տաճատի պատասխաններն ու հարցերը դարձյալ հասել էին Ատոմ իշխանին, և նա էլ հրամայել էր Թովմային, որ գրի մի նոր պատասխան»[25]:

Բանասիրության մեջ կարծիք է հայտնվել այն մասին, որ Ատոմագիր անունը կրող վկայաբանական և վարքագրական ժողովածուն, որ հայտնի է Տօնացոյց, Տօնացուցակ, Տօնանամակ ու Հռոմադիր (Հռոմադիր) անուններով, կազմել կամ վերակարգավորել է Ատոմ Անձևացին[26]: Սակայն, իրականում Ատոմագիր կամ Ատոմադիր անվանումը, ինչպես նկատում է Հ. Անասյանը, «պիտի առաջացած լինի Ատոմյանց վանքից», ուր ըստ Ասողիկի 897 թ. «պայծառանայր առաքինութեամբ հայրն Գագիկ՝ առաջնորդ՝ ուխտին տուրբ Ատոմայ, որ յիշատակ մարտիրոսացն միայարեալ ի գիր, որ Ատոմայ գիր անուանեալ ասի»[27]: Ժամանակագրություններից մեկը հետևյալ բառերով է հաստատում Ասողիկի հաղորդումը. «Թագաւորէ Սմբատ ամս ԻԴ, ի սորա աւուրս էր Գագիկ վարդապետ, զյիշատակս մարտիրոսացն հաւաքեաց ի գիրք մի»[28]: Համաձայն Մխիթար Այրիվանեցու Պատմության, 1001 թ. «սուրբ հայրն Ատոմ Վարագեցի զՀռոմադիրն կարգաւորեր»[29]: Հաղորդումը երկրորդվում է մատենագիտական մի անանուն ցուցակով, ուր արձանագրված է. «զՏօնացոյցն [արարեալ է] Վարագայ հայրն Ատոմ»[30]:

Այսպիսով. փաստերի համադրումը ցույց է տալիս, որ Ատոմագիր ժողովածուն կազմել է ոչ թե Ատոմ Անձևացին, այլ՝ Ատոմյանց վանքի վանահայր Գագիկ վարդապետը 897 թ.: Ավելի ուշ՝ 1001 թ. այն վերակարգավորել է Ատոմ Վարագեցին, որ, անշուշտ, տարբեր է Ատոմ Անձևացուց:

* *
*

Ձեռագիր մատյանները մեկ են հաստատել Մաշտոցի անվան Մատենադարանի երեք՝ № № 1522 (թ. 518ա—521բ), 1523 (թ. 71ա—3ա) և 993 (թ. 69ա—70բ) ձեռագիր ձառընտիրներով առայժմ հայտնի Ատոմ Անձևացու միակ երկը: Այն **«Երանելւոյն տեառն Ատոմայ Անձեւացեաց եպիսկոպոսի**

---

22 **Հ. Անասյան**, նշվ. աշխ., էջ 916—917: Այստեղ հիշատակված Տաճատը և Ատոմի համանուն եղբայրը, ամենայն հավանականությամբ, տարբեր անձեր են. **Ս. Քոլանջյան**, նշվ. աշխ., էջ 211—212:

23 **Ս. Քոլանջյան**, նշվ. աշխ., էջ 210: Հետաքրքրականն այն է, որ Արտավազդ Մապպունու և Տաճատ վարդապետի հիշյալ թղթերում օգտագործվել է Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան» աշխատությունը: «Շատ հավանական է, որ Ատոմ Անձևացին իր հովանավորած գիտական շրջանակի տրամադրության տակ էր դրել ոչ այլ ինչ, եթե ոչ իր սեփականությունը եղող Կյուրեղի գրչագիրը». անդ, էջ 212:

24 ՄՄ, ձեռ. № 2679, թ. 314ա—317բ: **Ս. Քոլանջյան**, նշվ. աշխ., էջ 210—211:

25 **Ս. Քոլանջյան**, նշվ. աշխ., էջ 210:

26 **Գ. Զարբհանալեան**, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 569: **Մ. արք. Օրմանեան**, Ազգապատում, հտ. Ա, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 981—982:

27 **«Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական»** (հրատ. Ստ. Մալխասյանցի), Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 160: **Հ. Անասյան**, նշվ. աշխ., հտ. Բ, էջ 709:

28 Տե՛ս **Գարեգին կաթողիկոս**, նշվ. աշխ., էջ 45:

29 **«Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ Պատմութիւն Հայոց»** (հրատ. Մկ. Էմինի), Մոսկվա, 1860, էջ 57: **Հ. Անասյան**, նշվ. աշխ., հտ. Բ, էջ 709:

30 Տե՛ս **Հ. Անասյան**, նշվ. աշխ., հտ. Բ, էջ 709:

ապացեալ ներբողեան ի սուրբ Կարապետն Յովհաննէս» խորագիրն ունի: Անդրադառնալով Ատոմ Անձևացու այս երկին՝ Գարեգին կաթողիկոսը գրում է. «Եթե նույն են եպիսկոպոս և իշխան Ատոմ Անձևացիները, նշանակում է մեր Ատոմը իր կյանքի վերջին տարիները եկեղեցական կոչումն է ընդունել և ապա եպիսկոպոս ձեռնադրվել, հավանորեն նախորդը հանդիսանալով Խոսրով Անձևացու»[31]: Քանի որ Ատոմն, իբրև Անձևացյաց իշխան, վերջին անգամ հիշատակվում է 937—938 թթ., կնշանակի նա հոգեվոր կոչում էր ընդունել այդ թվականներին տեղի ունեցած մեկ արդեն հայտնի դեպքերից հետո: Նաև հայտնի է, որ Խոսրով Անձևացին 950 թ. արդեն եպիսկոպոս էր: Այս հաշվով նրա ենթադրվող նախորդի՝ Ատոմ Անձևացու խնդրո առարկա ներբողը գրվել է 938-ից հետո և 950-ից առաջ, ամենայն հավանականությամբ, 940-ական թվականներին:

Ատոմ Անձևացու Ներբողն աչքի է ընկնում աստվածաբանական, իմաստասիրական խորքով: Հովհաննես Մկրտչի անձը և գործունեությունը հատկորոշող տարփողական գնահատումների մեջ նկատվում է հեղինակի սերը աստվածաբանական մտակառուցման, բնապանցական իրականությունների վերարժևորման նկատմամբ: Ելնելով Հովհաննես Մկրտչին ավանդաբար տրված բնորոշումներից՝ Ատոմը աստվածաբանական դասդասման է ենթարկում դրանք: Ներբողում Հովհաննես Մկրտիչը հատկորոշվում է, որպես քահանայական շնորհի կրողը: «Յարանունաբար ունակութեամբ», այսինքն՝ էապես նրա մեջ բնակվող այդ շնորհը Հովհաննեսը «ճշմարտեաց երկակի մակացութեամբ», իբրև «մարգարէ եւ քահանայ, յառաքեալ եւ ձայն աւետարանական»: Այս ընդհանրական բնութագրությանը հետևում է Հովհաննեսի ոգեղեն նկարագրի պատկերումը: Մարգարեների, առաքյալների, վարդապետների և կուսանաց դասի գերժամանակյա առաջնորդն է նա, որովհետև առաքյալների համար նա շնորհատու և առաքյալ է, մարգարեների համար՝ մարգարե և առաքյալ, վարդապետների համար՝ ուսուցիչ և ահարկու, կույսերի համար՝ կուսության նախօրինակ և մայր «կգաստութեան»: Ուշագրավն այստեղ Հովհաննեսի՝ առաքյալների համար շնորհատու և առաքյալ, իսկ մարգարեների համար մարգարե և առաքյալ որակվելու հանգամանքն է: Նախ սա նշանակում է, որ նա Քրիստոսով սկսվող նոր, վերպատմական իրողության՝ Շնորհքի կարապետն ու մատակարարն է: Ըստ քահանայական օրինի մկրտելով Քրիստոսին, և այսու հաղորդակցվելով «շնորհատու Հոգւոյն»[32] Հովհաննեսը կոչ է անում «ընդունել մկրտութիւն ապաշխարութեան իբրև պատրաստութիւն լի և լի յայտնութեան շնորհաց Քրիստոսի»[33]: Այսպիսով. Հովհաննես Մկրտիչը դառնում է դեպի այդ բնապանցական պարգևն (Շնորհքը) առաջնորդող ճանապարհացույց լուսարձակ՝ լինելով քրիստոսական շնորհի ավդարարը: Աստվածաբանական այս պահի վրա է հիմնված Հովհաննեսին տրված «շնորհատու» որակումը:

Հովհաննես Մկրտչին ընծայված երկրորդ որակումը (մարգարե և առաքյալ) անդրադարձն է ավետարանական հետևյալ դրվագների. Մատթ. ԺԱ 10, 14, ԺԷ 11—12, Մարկ. Թ 10—12, Ղուկ. Ա 17, որոնցում Հովհաննեսը նույնացվելով Եղիա մարգարեին, խորհրդական իրականացումն է, հրեաների կողմից վաղուց սպասված, (Մարկ. Թ 11) Եղիայի մարգարեական դերի, որովհետև նա գործում է «հոգւով զօրութեամբ Եղիայի» (Ղուկ. Ա 17): Լինելով «ի ծնէ քահանայ և խստամբեր նազովրեցի ըստ երևութի և ըստ եղանակի վարուցն, եղաւ իբրև երկրորդ Եղիա»[34]: Հովհաննես Մկրտչի գործունեու-

[31] **Գարեգին կաթողիկոս**, նշվ. աշխ., էջ 45: Մենք ևս, հետևելով Գ. Հովսեփյանին, ինչպես նաև՝ Հ. Թորոսյանին («Բազմավեպ», 1899, էջ 67) ու Ս. Քոլանջյանին (նշվ. աշխ., էջ 211) հակված ենք նրանց նույն անձը համարելու: Սրան հակառակ, Հ. Աճառյանը նրանց հիշատակում է իբրև տարբեր անձեր. Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 255:

[32] **«Երանելոյն Թէոդորոսի Միայնակեցի՝** գովեստ ի սուրբն Աստուածածնին եւ ի միշտ կոյսն Մարիամ». տե՛ս «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւանեցւոյ մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1833, էջ 178:

[33] Տե՛ս «Բառարան Սուրբ Գրոց», Կ. Պոլիս, 1881, էջ 390, նաև՝ The Interpreters Dictionary of the Bible, Supplementary volume, Abingdon, 1976, p. 487—488.

[34] «Բառարան Սուրբ Գրոց», էջ 390: Այս կապակցությամբ շահեկան է Ստեփանոս Սյունեցու (Ը դ.) Ավետարանների մեկնության հետևյալ հատվածը, որ ժխտումը լինելով հավանաբար այդ շրջանում կենցաղավարող հոգեփոխական ըմբռնումների, Եղիա մարգարե—Հովհաննես Մկրտիչ զուգահեռի աստվածաբանական վաղագույն բացատրություններից մեկն է հայ մատենագրության մեջ: «Եղիաս վերացեալ,— գրում է Սյունեցին,—Յովհաննէս՝ յառաջընթաց Տեառն շնորհիւ և զօրութեամբ Եղիայի, այսինքն՝ նույնպէս Հոգիով Սրբով և ոչ հոգւովն Եղիայի, զի մի կարծիցես եթէ փոփոխումն է հոգիոց մարդկան ի միմեանց մարմինս, որպէս ոմանք ցնորեցան ասել». «Ստեփաննոսի հայոց Իմաստասիրի և Սիւնեաց եպիսկոպոսի կարճառաւտ մեկնութիւն չորից աւե-

թյան եղիական շեշտը նկատի առնելով աստվածաբանական գրականության մեջ նա համարվում է «մեծագոյն մարգարէ, վասն զի եղած էր հրեշտակ Աստուծոյ, այսինքն կարապետն Մեսիայի եւ փրկութեան աւետաւոր մարգարէն»[35]: Հովհաննես Մկրտիչը ոչ միայն մեծագույն մարգարեն է, այլև՝ մեծագույն առաքյալը, «զի նա է, վասն որոյ գրեալն է. Ահա ես առաքեցից զհրեշտակ իմ առաջի երեսաց քոց, որ պատրաստեսցէ զճանապարհս քո առաջի քոյ»: (Մատթ. ԺԱ 10): Ուրեմն նա ի վերուստ ուղարկված էր մասնահատուկ առաքելությամբ՝ պատրաստելու համար Փրկչի ճանապարհը՝ դառնալով գլուխն առաքելոց: Այսպիսով Հովհաննեսի անձի մեջ գերբնական ճանապարհով համատեղվում են մարգարեական և առաքելական շնորհները:

Ատոմ Անձևացու Ներբողը գեղարվեստական խոսքի մի իսկական նմուշ է: Ի տարբերություն **Վարքագրական** և **դամբանական ներբողի,** այն պատկանում է **գովասանական ներբող** (գովեստ, ճառ, դրվատ, գովասանություն, երգաբանություն, ներբողական ճառ) տարատեսակին[38]: Անձևացու Ներբողը հեղինակին ներկայացնում է իբրև բանարվեստի նրբությունների, ներբողի այդ տարատեսակին հատուկ օրինաչափությունների քաջատեղյակ մի մատենագիր: Այդ է հաստատում Ներբողի գրականագիտական հարևանցի քննությունն իսկ: Ներբողագրության կարևորագույն սկզբունքներից է արժեքների համեմատությունն ու հակադրումը: Դրանք կատարվում են՝ «ներբողված անձին համեմատելով նշանավոր, հայտնի անձերի հետ՝ ընդգծելու համար նրա առավելությունը»[37]: Ներբողագրման այդ սկզբունքն իրականացվում է «Եւ ի վերայ այսոցիկ դնել **զբաղդատութիւն** (ընդգծումը Ա. Ղազինյանինն է—Հ. Ք.) յարադրութեամբ ներբողեցելումն զմեծագոյնս ընդունել»[38] հրահանգի կիրարկմամբ: Համեմատության նմուշ կարելի է համարել Եղիա մարգարե—Հովհաննես Մկրտիչ ավանդական բաղդատումը: Եթե Եղիան սոսկ օրինակը կամ նմանությունն էր մարգարեական արժանիքի, ապա Հովհաննեսը՝ «նուազ ոչ ինչ գտանելով սորայս, այլ՝ առաւելեալ. զի նա՝ յաւրինակին, իսկ սա՝ յաւրինակին եւ ճշմարտութեան»: Դա նշանակում է, որ Հովհաննեսն, ի տարբերություն Եղիայի, ոչ միայն մարգարեական օրենքի («աւրինակ»), այլև, այդ օրենքի լրումը հանդիսացող մարգարեական և առաքելական շնորհի («ճշմարտութեան») կրողն է:

Եթե համեմատությունն իրականացվում է Հին և Նոր Կտակարանների նշանավոր դեմքերի արժեքաբանական բաղդատմամբ, ապա հակադրությունը՝ հեթանոսական անցյալի և ավետարանական արժեքների բևեռացմամբ: Այսօրինակ բևեռացման առավել հատկանշական նմուշ է Օրփեոս-Հովհաննես Մկրտիչ հակադրությունը, ուր դրսևորվում է Ատոմ Անձևացու իրազեկությունը անտիկ առասպելների մասին[39]: Բնութագրելով Հովհաննեսին, որպես «քնար... բարոյական՝ Աստուծոյ Հաւր, քնար՝ քրիստոսական»՝ Ատոմը նրան համեմատում է, ծագումով թրակիացի, նախահոմերյան շրջանի առասպելական բանաստեղծ Օրփեոսի հետ: Ըստ առասպելի, նրա քնարի ախորժալուր հնչյունները վայրի գազաններին ստիպում էին դուրս գալու իրենց որջերից և, երաժշտությամբ հմայված, հետևելու բանաստեղծին: Օրփեոսի անվան հետ է կապվում Օրփիզմի կրոնափիլիսոփայական համակարգը, որ առաջացել է մ.թ.ա. Զ դ. ապոլլոնյան և դիոնիսյան գաղափարների հիման վրա: Նա հիմնակարգողն էր բաքոսյան գինարբուքների (օրգիաներ) և կրոնական ծեսերի[40]: «Անապատում հնչող Ձայնը» հակադրելու համար հեթանոսական այդ ծեսերին և գինարբուքին ուղեկցող երաժշտությանը՝ հեղինակը գտնում է, որ Հովհաննես Մկրտչի քնարը առավել նախընտրելի

տարանչացն Քրիստոսի Աստուծոյ». ՄՄ, ձեռ. № 5551, թ. 292բ. տես **Եղնիկ քհն. Պետրոսյան,** Երկու խոսք Սարգիս վրդ. Կունդի «Մեկնութիւն Ղուկասու» աշխատության մասին, «Էջմիածին», 1982, Ը—Թ, էջ 47:

[35] **Վահան վրդ. Տէր-Մինասեան,** Աշխարհաբար Աւետարան և մեկնութիւն, ըստ վարդապետութեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, Կ. Պոլիս, 1894, էջ 69:

[36] Հմմտ. **Արշալույս Ղազինյան,** Ներբողը հայ հին գրականության մեջ—Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 1984, էջ 138:

[37] Անդ. էջ 143:

[38] Անդ:

[39] Անտիկ մշակույթի մասին Ատոմի իրազեկության մասին է խոսում նաև հետևյալ դրվագը: Հոգևոր պատերազմում նմանվելով անպարտելի ըմբշամարտիկի՝ Հովհաննեսը, սակայն վեր է հեթանոս ըմբիշներին մատուցված ունայնաբան դրվատանքից, «զի թէ կենցաղասիրաց արտաքնոց ըստ դարուց ժամանակի,— գրում է հեղինակը,—զի վէպս ոգեղն ըմբշամարտացն մրցութիւնս՝ հանդերձ գովեստիւ ճախրեալ ի բանս ունայնս, ապա որչափ զմեծս զայս եւ զհռչակելիս ունել ի լեզուս հանապազ...»:

[40] *Տե՛ս* Энциклопедический словарь, изд. Ф. А Брокгауз, И. А. Ефронъ, т. XXII, С. Петербург, 1897, с. 219, Миѳы народов мира, т. 2, М., 1982, с. 262—263.

ու բարեհունչ է, որովհետև «այս ոչ ըստ Որփեա դիւաբախ կատաղութեան անդանաւր մոլելոցն, այլ՝ ի բիւրաւոր բանակս սրբոց հնչէ»:

Ինչպես տեսանք, Ատոմ Անձևացին քաջատեղյակ է ներբողական բանարվեստի սկզբունքներին: Այդ մասին է վկայում Ներբողն ինքը: Ներբողագրության հնավանդ կանոնի կիրարկման առավել բնութագրական նմուշ է այն հատվածը, ուր Հովհաննես Մկրտիչը նմանեցվում է սրբության յուղով օծված ըմբշամարտիկի, որ կոչված էր «նահատակացն պետը» դառնալ. «...Փորձ ըմբշամարտին ամենակատար հրահանգիւք աւծաւորեալ ի յեւղ սրբութեան, մշտնջենախոնջ պահոց գոտէպինդ կաւրութեամբ նահատակացն պետ»: Քաղվածքը արձագանքն է Պիտոյից գրքի հետևյալ հատվածի. «Քանզի երբեմն սա (Ձիթենին—Հ. Ք.) իւրով շահաւետագոյն բերովք ի մէջ ըմբշական մրցմանցն մատչելով ի մարտումն, առաւելագոյնս քան զբնաւ նահատակաց խումբս, ոյք կարօտեալ օգնականութեան մեքենայից և հնարաւոր գործուեաց, և առանց նոցա վրիպանացն ևեթ ունին կրել նշանակս»[41]:

Ներբողը շահեկան է նաև հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրման համար: Այն հարուստ է նորակազմ բառերով ու բարդություններով, որոնք լավագույնս ներկայացնում են Ատոմ Անձևացի—բառաշինարարին: Նոր Հայկազյան բառգրքի (ՆԲՀ) սկզբնաղբյուրների ցանկում այս երկը չի հիշատակվում: Ստորև տալիս ենք շարքն այն բառերի, որոնք բացակայում են այդ մեծարժեք բառարանում: Ելնելով բնագրում նրանց գործածությունից և բարդությունների բաղադրիչների հայտնի նշանակությունից՝ տրվում է այդ բառերի մոտավոր իմաստային բացատրությունը.

Ակումբեալ—ՆԲՀ-ում (Ա, 27) «ակումբ», առեալ» ձևերով. այստեղ նշանակում է՝ բոլորած, շրջան կազմած, խմբված, հավաքված:

Ալէծաւալն—«Ալիք» և «ծավալվել» բառերի արմատների կցումով:

Աշխարհափակ—Աշխարհի համար փակ (դռները դրախտի):

Բալաբորբ—ՆԲՀ-ում (Ա, 507) «յորդաբորբ», «խաւարաբորբ» ձևերով. նշանակում է՝ հրախառն մեգ, կրակե մշուշ:

Բարձրավանկ—«բարձր» և «վանկ» բառերի կցումով. նշանակում է՝ բարձրաձայն (տե՛ս ՆԲՀ, Բ, 782):

Գիճասաստ—«գիճանալ» (ՆԲՀ, Ա, 555) և «սաստել» բառերի արմատների կցումով. այստեղ նշանակում է՝ անառակությունը սաստող:

Գինէճաշ—«գինի» և «ճաշ» բաղադրիչների կցումով:

Լուսաթոր—«Լույս» և «թոր» («ծոր», «սոր» ՆԲՀ, Ա, 819) բառերի կցումով. նշանակում է՝ լուսածոր:

Ծածկոցաբար—ծածուկ, գաղտնորեն, այստեղ՝ այլաբանությամբ:

Կենաբույծ—«կեանք» և «բուծանել» («սնուցանել, դարմանել, տածել պարարել և բուժել ամենայն վնասուց». ՆԲՀ, Ա, 511) բառերի արմատների կցումով. այստեղ՝ կենատու, կենապարար:

Հրահանգանոց—ուսումնարան, կրթարան, վարժարան, դպրոց (հմմտ. ՆԲՀ, Բ, 131):

Հրաշիջան—«հուր» և «շիջանել» բառերի արմատների կցումով. նշանակում է՝ հուրը մարող:

Հրդեհեռանդն—բորբոքուն կրակով թեժացած:

Մարտապահեստ—կենքերը պահպանող:

Մշտնջենախոնջ—մշտնջենապես հոգնած, պարտասած:

Նախահորդութիւն—«նախ» և «հորդութիւն» («բանալ, դիւրել և պատրաստել զճանապարհս». ՆԲՀ, Բ, 124) բաղադրիչների կցումով. նշանակում է՝ նախապես ճանապարհ բացել, պատրաստել:

Ներհակութիւն—ներհակությո՞ւն, հակադրությո՞ւն:

Պղնձածին—պղնձաբեր, պղինձ պարունակող («Պաղեստին գաւառ»):

Պաղապատոյց—պտուղները (որոմից) կատող, կտող, բաժանող:

Տիրամարն—Տիրոջը (Քրիստոսին) պատկանո՞ղ կամ վերաբերո՞ղ (քահանայական գործունեության «վիճակ» կամ տարածք):

Տրամականք—«Տրամախոհ»-ի համարժեքն է («հանճարեղ, իմաստուն, խոհական, խոհեմ, զգօն, ուշիմ». ՆԲՀ, Բ, 896). այստեղ նկատի ունի առաքյալներին:

Ցաւղածակ—«ցաւղ (ուն)» և «ծակել» («ծամել... ուտել, որոճել». ՆԲՀ, Ա, 1012) բաղադրիչների կցումով. նշանակում է՝ ցողունը ծամող, ուտող, որոճող:

Աւծաւորել—օծել:

---

[41] Տե՛ս «Մովսէսի Խորենացւոյ մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1865, էջ 424—425: